

Rozdział I. Pojęcie płci człowieka

§ 1. Uwagi wstępne

Płeć to pojęcie, które jest przedmiotem rozważań w wielu dziedzinach nauk – biologicznych, medycznych, społecznych, a także prawnych. Badając i opisując zjawiska związane z płcią, czerpią one ze swojego dorobku oraz wypracowanych definicji. Dlatego też, aby móc w dalszej części pracy posługiwać się terminem „płeć prawna człowieka”, konieczne jest ustalenie jego znaczenia na tle nauk biologicznych, medycznych oraz społecznych.

§ 2. Płeć w biologii

Biologiczne ujęcie płci zdaje się stanowić najważniejszy punkt odniesienia dla rozumienia płci w pozostałych z wymienionych nauk. Płeć (ang. *sex*) jest w biologii kategorią determinującą sposób rozmnażania się i przekazywania materiału genetycznego organizmów żywych¹.

Do biologicznego rozumienia płci odwołuje się definicja wyrazu „płeć” w Słowniku języka polskiego PWN, zgodnie z którą jest to „zespół właściwości charakteryzujących organizmy osobników męskich i żeńskich i przeciwstawiających je sobie wzajemnie; też zbiorowo: osobnicy o tych samych właściwościach”². Ta definicja stanowi podstawę do podziału organizmów żywych na dwie płcie – żeńską i męską – przez odniesienie do kryteriów biologicznych, tj. cech budowy i funkcjonowania organizmu.

Także w Encyklopedii Powszechnej PWN pojęcie płci zostało zdefiniowane przede wszystkim przez pryzmat biologiczny jako „zespół cech pozwalających podzielić osobniki danego gatunku na dwie grupy oznaczane jako mę-

¹ Zob. H. Mizgajski-Wiktor, W. Jarosz, R. Fogt-Wyrwas, Podstawy biologii człowieka, s. 150–151.

² Hasło „płeć”, Słownik języka polskiego PWN, <https://sjp.pwn.pl/sjp/plec;2501285.html> (dostęp: 27.4.2023 r.).

skie i żeńskie, odgrywające uzupełniające się role w procesie rozrodu”³. Te cechy, nazywane w biologii cechami płciowymi, można podzielić na:

- 1) pierwszorzędne (pierwszorzędowe) – wyznaczane przez odmienność gonad;
- 2) drugorzędne (drugorzędowe) – wyznaczane przez odmienność dróg płciowych i narządów kopulacyjnych;
- 3) trzeciorzędne (trzeciorzędowe) – wyznaczane przez odmienność cech wyglądu zewnętrznego, np. owłosienia, wielkości, kształtów⁴.

Rozmnażanie płciowe prowadzi do rekombinacji materiału genetycznego dwóch osobników i do powstania nowych układów genów, a co za tym idzie, nowych cech u potomstwa, które mogą zwiększyć jego szanse na przetrwanie⁵.

Nie wszystkie organizmy żywe podlegają różnicowaniu ze względu na płeć, gdyż u części gatunków spotyka się rozmnażanie bezpłciowe, np. przez fragmentację kłącza (jak u niektórych roślin, np. konwalii) albo przez pączkowanie, czyli oddzielenie się od organizmu macierzystego mniejszego fragmentu, będącego jego kopią genetyczną (tak rozmnażają się gąbki, niektóre bakterie oraz parzydełkowce). Niektóre zwierzęta, jak np. ślimaki lądowe i dżdżownice, mają zdolność wytwarzania zarówno gamet żeńskich (komórek jajowych), jak i męskich (plemników) – takie organizmy nazywa się obojnaczami. W świecie roślin zjawisko występowania łącznie organów płciowych żeńskich i męskich u jednego przedstawiciela gatunku nazywa się obupłciowością⁶.

§ 3. Płeć w medycynie

W świetle aktualnej wiedzy naukowej pojęcie płci człowieka w ujęciu medycznym jest znacznie bardziej złożone niż to w ujęciu biologicznym, dlatego nie należy ich utożsamiać. Zagadnieniem płci człowieka zajmuje się dziedzina medycyny zwana seksuologią.

³ Hasło „płeć”, Encyklopedia PWN, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/plec;3958384.html> (dostęp: 27.4.2023 r.).

⁴ S. Dulko, K. Imieliński, Glosa II do uchwały Sądu Najwyższego III CZP 100/77, OSPiKA 1983, Nr 10, s. 516.

⁵ H. Mizgajski-Wiktor, W. Jarosz, R. Fogt-Wyrwas, Podstawy biologii człowieka, s. 150.

⁶ Hasło „obojnactwo”, Encyklopedia PWN, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/obojnactwo;4009333.html> (dostęp: 27.4.2023 r.).

K. Imieliński oraz S. Dulko, pionierzy polskiej seksuologii, wyróżnili 10 płaszczyzn płci człowieka⁷. Należą do nich:

- 1) płeć chromosomalna (inaczej: genotypowa), którą wyznacza układ dwóch chromosomów płciowych; za zestaw kobiecy uznaje się dwa chromosomy X, co wraz z 44 autosomami daje kariotyp (wzór genetyczny) 46 XX, zaś za męski – 46 XY;
- 2) płeć gonadalna, tj. określona przez posiadane gruczoły płciowe (gonady); u kobiet są to jajniki produkujące w okresie dojrzałości płciowej komórki jajowe, zaś u mężczyzn jądra wytwarzające plemniki;
- 3) płeć hormonalna wyznaczana przez układ wytwarzanych hormonów płciowych; przedstawiciele obu płci produkują zarówno androgeny, jak i estrogeny, lecz w odmiennych proporcjach – u kobiet przeważa produkcja estrogenów, u mężczyzn – androgenów;
- 4) płeć metaboliczna, którą określa rodzaj aparatu enzymatycznego niektórych systemów metabolicznych; hormony płciowe potrafią w okresie prenatalnym człowieka formować wybrane układy enzymatyczne w sposób nieodwracalny; na dalszych etapach życia człowieka te układy, raz ukształtowane, nie podlegają zmianom zależnym od hormonów płciowych;
- 5) płeć mózgowa, którą wyznacza czynność endokrynną (hormonalną) podwzgórza oraz przysadki mózgowej;
- 6) płeć gonadoforyczna, tj. płeć wewnętrznych narządów płciowych, określana u kobiet przez obecność przewodów Müllera, z których rozwija się macica, jajowody oraz górna część pochwy, a u mężczyzn – przez występowanie przewodów Wolffa, które przekształcają się w nasieniowody, pęcherzyki nasienne oraz przewody wytryskowe;
- 7) płeć zewnętrznych narządów płciowych, która manifestuje się w obecności sromu u kobiet, natomiast u mężczyzn – prącia i moszny;
- 8) płeć fenotypowa, która wynika z cech wyglądu zewnętrznego dojrzałego człowieka, takich jak owłosienie, kształt sylwetki, wzrost;
- 9) płeć psychiczna, która jest określana przez identyfikowanie się jako przedstawiciel danej płci (poczucie przynależności do danej płci);
- 10) płeć metrykalna (socjalna, prawna), która jest przypisywana człowiekowi po urodzeniu na podstawie budowy zewnętrznych narządów płciowych.

⁷ K. Imieliński, S. Dulko, w: Imieliński, Dulko, Filar, Transpozycje płci, *passim*, s. 3–4.

wych; w odróżnieniu od ww. 9 kryteriów, nie jest ona odrębną cechą budowy lub funkcjonowania organizmu człowieka⁸.

Wymienione wyżej cechy nie stanowią katalogu zamkniętego płaszczyzn różnicowania płci człowieka. Autorzy zaznaczyli bowiem, że dopuszczają możliwość manifestowania się płci także na innych płaszczyznach, jeszcze niezdefiniowanych⁹.

Determinacja płci człowieka następuje przez uruchomienie właściwych hormonów płciowych, które powodują rozwój cech płciowych zgodnie ze składem chromosomalnym zygoty¹⁰. W procesie rozwoju człowieka może się jednak zdarzyć, że nie wszystkie z 10 płaszczyzn płci rozwiną się w sposób uznawany za jednoznacznie kobiecy albo męski. Takie zjawisko, w którym u jednej osoby wśród 10 płaszczyzn płci występuje przynajmniej 1 element przypisywany płci odmiennej, autorzy nazwali „transpozycją płci”¹¹.

W seksuologii wyróżnia się pojęcia identyfikacji płciowej (ang. *gender identity*) oraz roli płciowej (ang. *gender role*). Pierwsze z nich określa się także jako pierwotną identyfikację płciową, płeć psychiczną, poczucie przynależności do danej płci, płeć odczuwaną lub tożsamość płciową. Pojęcie to stworzył w 1955 r. J. Money na oznaczenie identyfikacji, w wyniku której kształtuje się u człowieka psychiczne poczucie przynależności do jednej z płci i następuje podjęcie określonej roli płciowej – żeńskiej lub męskiej¹². Według K. Imielińskiego i S. Dulki identyfikacja płciowa to sposób osobistego przeżywania, odczuwania i doświadczenia realizowanej na co dzień roli płciowej (inaczej: utożsamienie się z daną rolą płciową). Stanowi ona unikalny, silnie indywidualizujący element osobowości człowieka. Poczucie identyfikacji z daną płcią jest w zasadniczym stopniu ukształtowane już u dzieci, około 5. r.ż.¹³.

Rola płciowa to zbiór zachowań uznawanych przez społeczeństwo za charakterystyczne i właściwe dla danej płci. Przede wszystkim należy ją rozumieć jako płciowy wizerunek prezentowany przez człowieka publicznie w drodze podejmowania określonych zachowań. Składa się na nią wszystko, co dana osoba mówi i robi, aby pokazać innym lub sobie do jakiego stopnia jest kobietą,

⁸ *Ibidem*.

⁹ *Ibidem*, s. 3.

¹⁰ S. Dulko, K. Imieliński, Glosa II do uchwały Sądu Najwyższego III CZP 100/77, OSPiKA 1983, Nr 10, s. 516.

¹¹ K. Imieliński, S. Dulko, M. Filar, Transpozycje płci, s. 5; wybrane postaci transpozycji płci są omówione w rozdz. I, § 5, pkt I i II tej pracy.

¹² Za: K. Imieliński, S. Dulko, M. Filar, Transpozycje płci, s. 31.

¹³ K. Imieliński, S. Dulko, w: Imieliński, Dulko, Filar, Transpozycje płci, s. 5–7 i 30–40.

mężczyzną czy osobą ambiwalentną płciowo. Ten wizerunek może odpowiadać płci psychicznej człowieka albo pozostawać z nią w zupełnej lub częściowej sprzeczności. Niekiedy jest bowiem jedynie maską ukrywającą pierwotną identyfikację płciową, sprzeczną ze społecznymi oczekiwaniami, choćby z obawy przed odrzuceniem odczuwanej tożsamości płciowej przez bliskich. Istnieje możliwość czasowego przyjmowania roli płciowej właściwej płci odmiennej, np. aktor, na co dzień funkcjonujący w odbiorze społecznym jako mężczyzna, który gra w sztuce teatralnej postać kobiecą, realizuje czasowo odmienną rolę płciową¹⁴. Repertuar cech i zachowań składających się na rolę płciową żeńską lub męską jest zmienny. Stanowi on wytwór poszczególnych kultur, dlatego będzie różny w zależności od czasu i miejsca obserwacji¹⁵.

Możliwa jest zarówno trwała, spójna identyfikacja z określoną rolą płciową, jak i identyfikacja niespójna, zwana ambiwalentną. Tożsamość ambiwalentna także może być trwała. W zależności od sytuacji społecznej, w której się znajduje, lub osoby, z którą przebywa, osoba o takiej identyfikacji może czuć się kobietą albo mężczyzną. Może też trwale realizować się poza rolami kobiety i mężczyzny lub utożsamiać się z wybranymi cechami ról płciowych męskich i żeńskich¹⁶.

Należy zaznaczyć, że binarny podział ról płciowych – tj. podział na dwie role płciowe: żeńską i męską – jest systemem typowym dla obecnych społeczeństw europejskich, jednak na świecie istnieją społeczności, w których występują więcej niż dwie role płciowe¹⁷.

To właśnie rola płciowa znajduje swoje odbicie w uregulowaniach prawnych dotyczących przedstawicieli danej płci¹⁸.

§ 4. Płeć w naukach społecznych

Nauki społeczne, w tym socjologia i antropologia, zajmują się m.in. badaniem społecznej ekspresji tożsamości płciowej (w seksuologii: roli płciowej – zob. rozdz. I, § 3 tej pracy). Dla jej określenia używają pojęcia „płeć społeczno-kulturowa” (ang. *gender*), niekiedy wymiennie z terminami „płeć kul-

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ K. Imieliński, S. Dulko, *Apokalipsa płci*, s. 6.

¹⁶ K. Imieliński, S. Dulko, M. Filar, *Transpozycje płci*, s. 31.

¹⁷ Przykłady są podane niżej, w rozdz. I, § 4, dotyczącym płci społeczno-kulturowej.

¹⁸ K. Imieliński, S. Dulko, M. Filar, *Transpozycje płci*, s. 33.

turowa” i „płeć społeczna”. W książce „Transpozycje płci” M. Filar postuluje nazywanie jej terminem „rodzaj” („osoba rodzaju żeńskiego”, „osoba rodzaju męskiego”)¹⁹, jednak jest to postulat jak do tej pory raczej odosobniony – być może dlatego, że nasuwa skojarzenia z rodzajem gramatycznym rzeczownika. Takie skojarzenia nie są jednak bezpodstawne i występują np. w języku angielskim, w którym wyraz „gender” oznacza zarówno rodzaj gramatyczny, jak i płeć społeczno-kulturową²⁰. Słowo „gender”, jako zapożyczenie z języka angielskiego, zostało przejęte do języka polskiego. Słownik języka polskiego PWN definiuje je jako „gender” [wym. dżender] «zespół zachowań, norm i wartości przypisanych przez kulturę do każdej z płci»²¹.

W latach 70. XX w. powstał osobny, interdyscyplinarny obszar badawczy zajmujący się płcią społeczno-kulturową człowieka. Ta dziedzina to „gender studies”, która łączy w sobie m.in. aspekty socjologiczne, filozoficzne, antropologiczne, polityczne, prawne, kulturoznawcze, psychologiczne, pedagogiczne i historyczne płci.

Jedną z najbardziej znanych przedstawicielek *gender studies* jest J. Butler, filozofka, której pracę pt. *Uwikłani w płeć*²² uznaje się za przełomową dla dziedziny²³. W książce autorka zaproponowała, by płeć kulturową rozumieć jako podtrzymywaną przez milczący, zbiorowy konsensus, społeczną inscenizację zmienną w czasie, na którą składa się zbiór powtarzalnych aktów o charakterze publicznym, których wykonywanie („performowanie”) prowadzi do stworzenia i utrwalenia nieosiągalnych w pełni („nieucieleśnialnych”) ideałów męskości i kobiecości²⁴. Ponieważ te akty nie wynikają wprost z „wewnętrznej prawdy” („wnętrza”, „pierwotnej tożsamości”) człowieka ani nie są konieczną ekspresją jego płci biologicznej (zdaniem autorki związek między płcią biologiczną a kulturową człowieka jest jedynie przygodny²⁵), to ich potencjalna dowolność i mnogość konfiguracji umożliwia istnienie dowolnej liczby płci kulturowych. Jedynie społeczna powtarzalność wybranego zestawu aktów zdecydowała o tym, że w kulturze przyjęło się istnienie dwóch przeciwstawnych

¹⁹ M. Filar, w: Imieliński, Dulko, Filar, *Transpozycje płci*, s. 132.

²⁰ Hasło „gender”, Oxford English Dictionary, <https://www.oed.com/viewdictionaryentry/Entry/77468> (dostęp: 2.5.2023 r.).

²¹ Hasło „gender”, Słownik języka polskiego PWN, <https://sjp.pwn.pl/sjp/gender;2559039.html> (dostęp: 2.5.2023 r.).

²² J. Butler, *Uwikłani w płeć*, *passim*.

²³ Książka została opublikowana w 1990 r.

²⁴ J. Butler, *Uwikłani w płeć*, s. 250–254.

²⁵ *Ibidem*, s. 248.

płci – kobiecej i męskiej²⁶. Pojedynczy podmiot nie może zatem wykreować nowej płci kulturowej, może jednak w mniejszym lub większym stopniu realizować („performować”) jeden z ustalonych wzorców i być postrzegany przez jego pryzmat. To płeć kulturowa bowiem „ustanawia i wzmacnia podmiot”²⁷. Jest ona zatem zjawiskiem głęboko politycznym, służącym do utrwalania struktur władzy w społeczeństwie, w tym reprodukcyjnego porządku heteroseksualnego²⁸. Jej niepoprawna inscenizacja wiąże się z groźbą kary²⁹. Według *J. Butler* płeć kulturowa w postaci binarnego podziału na kobiety i mężczyzn opiera się na założeniu heteroseksualności, zatem zjawiska takie jak homo- czy biseksualność obnażają jej nieciągłości i jedynie pozorną spójność³⁰. Autorka nie neguje przy tym istnienia identyfikacji płciowej („pierwotnej tożsamości płciowej”), a rozumie ją jako „osobistą i kulturową historię nabytych znaczeń, będących przedmiotem całego zbioru naśladowczych praktyk”³¹.

Socjolożka *R. Connell* twierdzi, że w społecznościach opartych na binarnym podziale płci kulturowej większość ludzi nie realizuje w pełni jednego z modeli płci, a łączy w sobie zarówno cechy uznawane społecznie za kobiece, jak i męskie³². Proponuje następującą definicję płci społeczno-kulturowej: „[p]łeć to struktura relacji społecznych, która skupia się na arenie rozrodczości, oraz zespół praktyk, które przenoszą różnice między ciałami w zakresie budowy układu rozrodczego na sferę procesów społecznych”³³, przy czym „strukturę społeczną” rozumie jako „trwałe lub rozpowszechnione wzory relacji społecznych”³⁴, a „arenę rozrodczości” jako „obszar, na którym ciała podlegają procesom społecznym, a nasze zachowania społeczne przetwarzają różnice w budowie układu rozrodczego mężczyzn i kobiet”³⁵. Płeć jest, zdaniem autorki, zjawiskiem wielowymiarowym, występującym w takich aspektach życia jak tożsamość, praca, władza i seksualność. *R. Connell* zauważa, że płeć – jak każda struktura społeczna – podlega kształtowaniu przez działania jednostki reprodukujące istniejące wzorce społeczne, które wydają się niezmiennie. Ponieważ te wzorce nie wynikają wprost z różnic biologicznych, a z ludzkich praktyk,

²⁶ *Ibidem*, s. 244–254.

²⁷ *Ibidem*, s. 252.

²⁸ *Ibidem*, s. 246–247, 260–261.

²⁹ *Ibidem*, s. 251.

³⁰ *Ibidem*, s. 246.

³¹ *Ibidem*, s. 249.

³² *R. Connell*, *Socjologia płci*, Warszawa 2013, s. 23.

³³ *Ibidem*, s. 31.

³⁴ *Ibidem*, s. 30.

³⁵ *Ibidem*, s. 31.

które kreują nowe sytuacje, w istocie podlegają ciągłym zmianom³⁶. Stąd wniosek, że „płeć miała początek i może mieć koniec”³⁷.

Płeć społeczno-kulturowa jest także przedmiotem zainteresowania antropologii. Dzięki badaniom antropologicznym wiadomo, że istnieją społeczeństwa, które stosują inny niż binarny (kobieta/mężczyzna) podział płciowy³⁸.

W społeczności Zapoteków żyjącej w stanie Oaxaca w Meksyku, oprócz kobiet i mężczyzn, wyróżnia się osoby zwane *muxe*. Są to osoby o typowo męskiej budowie ciała, jednak niewypełniające męskiej roli płciowej. Wyróżnia się *muxes gunaa*, które ubierają się w stroje kobiece (barwne spódnice, kwieciste wianki) i wykonują zawody takie jak: kucharka, tkaczka, hafciarka, wizażystka, producentka ozdób, oraz *muxes nguiiu*, które zajmują się pracami typowo męskimi i preferują strój uznawany za męski, ew. z dodatkami elementów damskich, np. makijażu. *Muxe* mogą tworzyć związki zarówno z kobietami, jak i z mężczyznami. Gdy wiążą się z mężczyznami, ich partnerów (zwanych *mayate*) nie uważa się za osoby homoseksualne, gdyż *muxe* stanowią osobną kategorię płci społecznej³⁹.

Występowanie ról płciowych alternatywnych wobec ról kobiecych i męskich udokumentowano w wielu rdzennych społecznościach Ameryki Północnej. Uznaje się za nie m.in. *nádleehé* w плеieniu Nawahów, *winkte* u Lakotów, *lhamana* u Zuni, *ininiikaazo* u Odżibwejów, *alyha* i *hwame* u Mohave. Przedstawiciele tych płci zostali przez kolonizatorów nazwani *berdache*, jednak ze względu na pejoratywny wydźwięk tego słowa⁴⁰ od lat 90. XX w. zastąpiono je terminem *two-spirit people* (ang. osoby o dwóch duszach). Takie osoby niezrędko uzyskiwały wysoki status społeczny, zajmowały się leczeniem, mediuowaniem w trudnych sprawach czy tłumaczeniem snów, gdyż niekiedy przypisywano im nadzwyczajne moce.

Do znanych osobistości *two-spirit* należy *We'wha*, *lhamana*⁴¹ z плеienia Zuni, która „harmonijnie łączyła męskie obowiązki dotyczące ceremonii reli-

³⁶ *Ibidem*, s. 30–32.

³⁷ *Ibidem*, s. 32.

³⁸ Zob. W. Kuligowski, Trzecia płeć świata, *passim*.

³⁹ *Ibidem*, s. 77–80.

⁴⁰ Słowo to pochodzi od arabskiego wyrazu *bardaj* oznaczającego niewolnika, który to wyraz przeszedł w nieco zmienionych formach do języka włoskiego, hiszpańskiego, francuskiego i angielskiego. W języku francuskim terminem *berdache* określano utrzymanka. Więcej na temat etymologii i użycia słowa: hasło „*berdache*”, Encyclopaedia Britannica, <https://www.britannica.com/topic/berdache> (dostęp: 8.4.2024 r.).

⁴¹ *Lhamana* to w плеieniu Zuni osoba, która realizuje płeć społeczno-kulturową alternatywną wobec płci kobiecej i męskiej.

gijnych z kobiecymi pracami ogrodowymi⁴² i cieszyła się bardzo dużym autorytetem w swojej społeczności. *Hastiin T'la, nádleeh*⁴³ z plemienia Nawahów, znany z zaangażowania w tworzenie *Wheelwright Museum of the American Indian* w Santa Fe⁴⁴, urodził się z typowo męską budową ciała, lecz – jako *nádleeh* – pełnił zarówno funkcję rytualnego pieśniarza (w plemienu Nawahów przynależną męskiej roli płciowej), jak i tkacza (w społeczności Nawahów uznawanej za element roli kobiecej)⁴⁵.

Wyraźnie inną od roli społecznej kobiet lub mężczyzn pełnią *xanith* w Omanie, którzy żyją pomiędzy światami zarezerwowanymi dla kobiet i dla mężczyzn. Są to osoby o typowo męskiej budowie ciała, które w zależności od sytuacji społecznej podlegają rolom typowo męskim lub typowo kobiecym. Mogą swobodnie podejmować pracę zarobkową, jak ma to miejsce w przypadku mężczyzn, jednak – w odróżnieniu od mężczyzn – mogą też swobodnie nawiązywać rozmowy z kobietami w przestrzeni publicznej i nie wolno im (tak jak kobietom) poruszać się swobodnie w nocy. W meczetach modlą się w części zarezerwowanej dla mężczyzn, lecz podczas obrzędów weselnych, odbywających się osobno dla mężczyzn i kobiet, przynależą do sfery kobiecej – śpiewają i spożywają posiłek wraz z kobietami, a także mają przywilej ujrzenia twarzy panny młodej. *Xanith* posługują się imionami męskimi. Uwierają się w strój noszący zarówno znamiona męskie, jak i kobiece – zazwyczaj jest to męska koszula *dishdasha*, jednak rozkloszowana w dole na wzór ubrań kobiecych i wykonana z materiału w pastelowym, często różowym kolorze. *Xanith* bywają utożsamiani z homoseksualnymi mężczyznami, gdyż orientacja seksualna zdaje się mieć znaczenie dla wyodrębnienia tej płci. Niektórzy jednak żenią się z kobietami. *Xanith* nie jest płcią społeczną niezmiennie przypisaną na całe życie, bowiem możliwe jest przechodzenie między realizowaniem roli społecznej męskiej a byciem *xanith*⁴⁶.

Społeczności rdzenne Hawajów i Tahiti wykształciły odrębną od kobiecej i męskiej płęć społeczno-kulturową zwaną *māhū*. *Māhū* może być każda osoba, niezależnie od posiadanych cielesnych cech płciowych. Do zajęć *māhū* czę-

⁴² *Ibidem*, s. 91.

⁴³ *Nádleeh* to w plemienu Nawahów osoba, która realizuje płęć społeczno-kulturową alternatywną wobec płci kobiecej i męskiej.

⁴⁴ Muzeum Amerykańskich Indian im. Mary Cabot Wheelwright [tł. Zuzanna Cupriak, dalej: Z.C.]. Zob. zakładka „historia” na stronie *Wheelwright Museum of the American Indian*: <https://wheelwright.org/about/history/> (dostęp: 5.5.2023 r.).

⁴⁵ W. Kuligowski, Trzecia płeć świata, s. 89–92.

⁴⁶ *Ibidem*, s. 83–86.

sto należało przekazywanie młodszym pokoleniom tradycji, w tym nauczanie tańca hula i śpiewu. *Māhū* uchodzili także za osoby dobrze odnajdujące się w opiece nad dziećmi i w rozmaitych zajęciach domowych, jak gotowanie i pranie. Zazwyczaj byli darzeni szacunkiem⁴⁷.

Wśród ludu Bugisów na wyspie Celebes na Filipinach wyróżnia się natomiast pięć tożsamości płciowych. Są to: *makkunrai* (kobiety), *oroané* (mężczyźni), *calalai*, *calabai* oraz *bissu*⁴⁸.

Przedstawione uwagi socjologiczne i antropologiczne pozostają w zgodzie z zawartymi w rozdz. I, § 3 tej pracy ustaleniami seksuologicznymi, zgodnie z którymi identyfikacja płciowa człowieka jest jego złożoną, wręcz niepowtarzalną cechą indywidualną, zaś role społeczne stanowią wzorce zachowań charakterystycznych dla danej płci, kreowane przez społeczeństwo. Socjologiczne pojęcie płci społeczno-kulturowej odpowiada kategorii roli płciowej występującej w seksuologii.

Trzeba ponownie zauważyć, że prawo, jako nauka społeczna, zajmuje się regulacją stosunków społecznych kreowanych przez płęć społeczno-kulturową (w seksuologii zwaną rolą płciową). Przy ustalaniu płci metrykalnej człowieka prawo odwołuje się jednak nie do kryterium roli płciowej, a do medycznych cech płciowych, jakimi w polskim prawie są budowa zewnętrznych narządów płciowych dziecka w momencie narodzin oraz w stopniu decydującym – płęć psychiczna człowieka⁴⁹. Mylne jest twierdzenie, jakoby normy prawne, różniąc sytuację jednostek ze względu na ich płęć, miały na celu wyłącznie sankcjonowanie występującego w naturze porządku biologicznego. Istnienie w naturze przypadków transpozycji płci pokazuje, że tak nie jest.

§ 5. Transpozycje płci

I. Transpłciowość

Jedną z form transpozycji płci jest transpłciowość, czyli rozbieżność między płcią psychiczną a płcią metrykalną i – zazwyczaj – somatycznymi (cielesnymi) cechami płciowymi, w szczególności płcią narządów płciowych wewnętrznych i zewnętrznych oraz płcią fenotypową. Stan zgodności między płcią metry-

⁴⁷ *Ibidem*, s. 23–25.

⁴⁸ Więcej na ten temat: W. Kuligowski, *Trzecia płęć świata*, s. 47–50.

⁴⁹ Dokładniejsze omówienie przypisania płci prawnej zob. rozdz. 2 tej pracy.

kalną przypisaną przy urodzeniu i płcią psychiczną nazywa się cispłciowością, zaś przedrostek „trans-” pochodzi z łaciny i oznacza „za”, „poza”, „z tamtej strony”⁵⁰. W przypadku transpłciowości można przypuszczać, że wskazuje on na przekroczenie kategorii płciowych, przejście z jednej kategorii do innej lub wyjście poza ustalone kategorie płciowe.

Należy zaznaczyć, że w starszej literaturze przedmiotu do określenia osób transpłciowych i transpłciowości używano określeń „transseksualiści” i „transseksualizm” („transseksualność”)⁵¹. Transseksualizm był klasyfikowany jako jeden z wariantów zespołu dezaprobaty płci⁵². Według *K. Imielińskiego* i *S. Dulki* „zespół dezaprobaty płci polega na tym, że człowiek nie aprobuje własnych znamion cielesnych płci ani płci oznaczonej w metryce urodzenia”⁵³.

Później wprowadzono rozróżnienie na „transgenderyzm”, który odnosił się do poczucia przynależności do płci odmiennej niż płeć metrykalna przy jednoczesnej potrzebie korekty płci fenotypowej i braku potrzeby operacyjnej korekty płci narządów płciowych oraz „transseksualizm”, który oznaczał poczucie przynależności do płci odmiennej niż metrykalna przy jednoczesnej potrzebie zmiany zarówno płci fenotypowej, jak i płci narządów płciowych⁵⁴. Wyróżniano „transseksualistów K/M” (osoby, którym przypisano metrykalną płeć żeńską, a które zgodnie z płcią psychiczną są mężczyznami) i „transseksualistów M/K” (osoby, którym przypisano metrykalną płeć męską, a które zgodnie z płcią psychiczną są kobietami)⁵⁵.

Obecnie można się spotkać z podobnymi próbami rozróżnienia pojęć „transpłciowość” i „transseksualizm” poprzez wyodrębnienie transseksualizmu jako podtypu transpłciowości, w którym podmiot dąży nie tylko do społecznego uznania swojej tożsamości płciowej oraz ewentualnych zmian swej płci fenotypowej, lecz także do korekty posiadanych narządów płciowych w celu uzyskania narządów płciowych możliwie najbardziej typowych dla płci odczuwanej⁵⁶. Trzeba zauważyć, że transseksualizm – w odróżnieniu od trans-

⁵⁰ Hasło „trans-”, Encyklopedia PWN, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/trans;3988669.html> (dostęp: 21.5.2023 r.).

⁵¹ Zob. np. kategoria F64.0 „*transsexualism*” w klasyfikacji ICD-10, <https://icd.who.int/browse10/2019/en#/F64.0> (dostęp: 13.5.2023 r.), w polskim przekładzie „transseksualizm”, <https://stat.gov.pl/Klasyfikacje/doc/icd10/pdf/ICD10TomI.pdf> (dostęp: 13.5.2023 r.).

⁵² *K. Imieliński, S. Dulko, Przekleństwo androgyne*, s. 164.

⁵³ *Ibidem*, s. 17.

⁵⁴ Zob. np. *K. Imieliński, S. Dulko, M. Filar, Transpozycje płci*, s. 104.

⁵⁵ *Ibidem*, s. 105.

⁵⁶ W siódmej wersji Standardów opieki zdrowotnej istniało takie rozróżnienie, zob. https://www.wpath.org/media/cms/Documents/SOC%20v7/SOC%20V7_Polish.pdf, s. 101–102 (dostęp:

płciowości – opiera się na założeniu dychotomicznego, zupełnego podziału płci na kobiecą i męską⁵⁷.

Słowo „transgenderyzm” obecnie jest rzadko używane. Zazwyczaj jest stosowane jako synonim transpłciowości⁵⁸.

Zasadniczo jednak postuluje się odejście od pojęć „transseksualizm” oraz „transseksualista” i zastąpienie ich wyrażeniami: „transpłciowość”, „osoba transpłciowa”, „transpłciowy mężczyzna” (tj. osoba, której przypisano metrykalną płeć żeńską, natomiast zgodnie z płcią psychiczną jest mężczyzną) i „transpłciowa kobieta” (tj. osoba, której przypisano metrykalną płeć męską, natomiast zgodnie z płcią psychiczną jest kobietą). Podnosi się bowiem, że „transseksualizm” może błędnie kojarzyć się ze sferą zachowań seksualnych, fetyszy czy też z orientacją seksualną – zagadnień z zakresu seksualności człowieka. Tymczasem stanowi on zjawisko dotyczące przede wszystkim sfery płciowości człowieka (jego tożsamości płciowej)⁵⁹.

Co istotne, same osoby transpłciowe postulują określanie ich kondycji słowem „transpłciowość”⁶⁰. Ponadto żadna z dwóch podstawowych klasyfikacji chorób używanych aktualnie w diagnostyce transpłciowości – ICD-11 i DSM-5, o których jest mowa w dalszej części rozdz. I § 5 pkt I tej pracy – nie posługuje się już pojęciem transseksualizmu.

Według definicji zawartej w Stanowisku Polskiego Towarzystwa Seksuologicznego ws. sytuacji społecznej, zdrowotnej i prawnej osób transpłciowych⁶¹, „transpłciowość” to „pojęcie opisujące wszelkie formy niezgodności między

1.5.2023 r.), jednak w wersji ósmej, nazwanej już Standardy opieki zdrowotnej dla osób transpłciowych i różnorodnych płciowo (ang. *Standards of Care for the Health of Transgender and Gender Diverse People*; tł. Z.C.) z 2022 r., użyto wyłącznie terminu „transpłciowość” (ang. „*transgender*”), zob. <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/26895269.2022.2100644>, s. 252–253 (dostęp: 1.5.2023 r.).

⁵⁷ Hasło „transseksualizm” w zał. A do Stanowiska PTS ws. sytuacji społecznej, zdrowotnej i prawnej osób transpłciowych, <https://pts-seksuologia.pl/sites/strona/83/stanowisko-pts-ws-sytuacji-spoecznej-zdrowotnej-i-prawnej-osob-transplciowych> (dostęp: 22.5.2023 r.).

⁵⁸ Zob. J. Ostojka, Sądowa zmiana płci, s. 28.

⁵⁹ K. Imieliński, S. Dulko, Apokalipsa płci, s. 7.

⁶⁰ Zob. zalecenia fundacji Trans-Fuzja działającej na rzecz osób transpłciowych: <https://www.transfuzja.org/edukacja/jak-pisa%C4%87-o-osobach-trans%C5%82ciowych> (dostęp: 22.5.2023 r.); oraz J. Kata, E. Wiśniewska, Podstawowe pojęcia i zagadnienia związane z językiem, w: *Zdrowie osób transpłciowych i niebinarnych* (red. B. Grabski), s. 11, <https://www.transfuzja.org/publikacje/zdrowie-osob-transplciowych-i-niebinarnych> (dostęp: 22.5.2023 r.).

⁶¹ Stanowisko PTS ws. sytuacji społecznej, zdrowotnej i prawnej osób transpłciowych, <https://pts-seksuologia.pl/sites/strona/83/stanowisko-pts-ws-sytuacji-spoecznej-zdrowotnej-i-prawnej-osob-transplciowych> (dostęp: 22.5.2023 r.).

płcią przypisaną i tożsamością płciową bez względu na treść wykształconej identyfikacji. Wśród osób transpłciowych znajdują się takie, które wykształciły jednoznacznie męskie lub żeńskie tożsamości płciowe, przeżywają siebie jako osobę więcej niż jednej lub żadnej płci, celowo rezygnują z etykietowania swojej tożsamości bądź przeżywają ją jako płynną i/lub podlegającą zmianom. Transpłciowość przedstawiana jest w literaturze za pomocą metafory parasola, co oddaje jej włączający charakter i brak sztywnej, ustalonej definicji⁶².

W tak rozumianym pojęciu transpłciowości (jako niezgodności płci psychicznej z płcią metrykalną, ew. również somatyczną) mieszczą się niebinarne tożsamości płciowe. Osoby o niebinarnej tożsamości płciowej nie identyfikują się jako należące do jednej z dwóch płci – kobiecej albo męskiej. Wśród osób niebinarnych wyróżnia się m.in. osoby apłciowe (in. agender, nieidentyfikujące się z rolą płciową męską, żeńską ani żadną inną), osoby biplciowe (in. bigender, identyfikujące się zarówno z rolą płciową żeńską, jak i męską), osoby *genderfluid* (odczuwające płynne przejście między płciami) i osoby *genderqueer*, które definiują swoją tożsamość płciową w różny sposób wykraczający poza binarny podział płci⁶³.

Od transpłciowości należy odróżnić transwestytyzm (in. *cross-dressing* lub eonizm), który polega na potrzebie noszenia odzieży typowej dla płci odmienniej. U osoby transwestytycznej płeć psychiczna jest zgodna z płcią metrykalną⁶⁴. Rzadko spotykana nazwa „eonizm” wywodzi się od kawalera *d'Eon*, który podczas pełnienia służby dyplomatycznej dla królów Francji *Ludwika XV*, a następnie *Ludwika XVI* występował czasem w roli męskiej, czasem w kobiecej⁶⁵.

Należy także rozgraniczyć transpłciowość od androgynii, która jest cechą wyglądu lub usposobienia, a nie tożsamością płciową. Androgynia przejawia się w łączeniu cech uznawanych za typowo kobiece i typowo męskie. Pojęcie „androgynia” wywodzi się z greki i jest połączeniem słów *andrós*, oznaczającego mężczyznę, oraz *gyné*, oznaczającego kobietę⁶⁶.

⁶² Hasło „transpłciowość”, Zał. A do Stanowiska PTS ws. sytuacji społecznej, zdrowotnej i prawnej osób transpłciowych.

⁶³ Słowniczek fundacji Trans-Fuzja, <https://www.transfuzja.org/edukacja/s%C5%82owniczek> (dostęp: 1.5.2023 r.).

⁶⁴ K. Imieliński, S. Dulko, M. Filar, *Transpozycje płci*, s. 100–103.

⁶⁵ *Ibidem*, s. 15. Więcej na ten temat K. Imieliński, S. Dulko, *Przekleństwo androgynne*, s. 106–108.

⁶⁶ Hasło „androgynia, androgynia, androgenia”, Poradnia językowa PWN, <https://sjp.pwn.pl/poradnia/haslo/Androgynia-androgynia-androgenia;20942.html> (dostęp: 21.5.2023 r.).

Nie należy również mylić transpłciowości z orientacją seksualną, która jest pociąganiem erotycznym i uczuciowym wobec osób określonej płci. Obecnie najczęściej wyróżnianymi orientacjami seksualnymi są homo-, hetero- i biseksualność. Wszystkie stanowią prawidłowe warianty rozwojowe seksualności człowieka⁶⁷. Ten katalog bywa poszerzany o inne pojęcia, takie jak m.in. aseksualność⁶⁸, która stanowi brak aktywności lub niski poziom odpowiedzi na bodźce seksualne⁶⁹; czy panseksualność, która oznacza pociąg erotyczny i uczuciowy wobec osób niezależnie od ich płci, a zatem, w odróżnieniu od biseksualności, nie zakłada binarnego podziału płciowego⁷⁰.

Należy wreszcie odróżnić transpłciowość od interplciowości, która jest szerzej omówiona w rozdz. I, § 5, pkt II niniejszej pracy. Interplciowość polega na zróżnicowanym rozwoju cech płciowych w sposób odbiegający od cech typowo kobiecych lub męskich. Jest zatem pojęciem dotyczącym budowy i funkcjonowania ciała, jednak dla wielu osób interplciowych ma także znaczenie w pojmowaniu swojej tożsamości płciowej⁷¹.

Należy zaznaczyć, że jest możliwe współwystępowanie niektórych z opisanych zjawisk, np. transpłciowości z homoseksualnością⁷², transwestytyzmu z heteroseksualnością⁷³ czy transpłciowości z interplciowością⁷⁴.

Dokładne przyczyny występowania transpłciowości nie są znane, natomiast pewne jest, że raz ukształtowana płeć psychiczna nie podlega zmianom w trakcie życia. W literaturze medycznej wskazuje się, że płeć psychiczna kształtuje się w kilku pierwszych latach życia pod wpływem ogółu czynników wewnętrznych i zewnętrznych⁷⁵, przy czym już noworodek nie jest psychosek-

⁶⁷ Stanowisko Polskiego Towarzystwa Seksuologicznego nt. zdrowia osób o orientacji homoseksualnej, <https://pts-seksuologia.pl/sites/strona/59/stanowiskopts-na-temat-zdrowia-osob-o-orientacji-homoseksualnej> (dostęp: 24.5.2023 r.).

⁶⁸ Tak S. Dulko, *Saga o płci*, w: *Rocznik Lubuski*, t. 32, cz. 2, s. 90.

⁶⁹ Z. Lew-Starowicz, Z. Zdrojewicz, S. Dulko, *Hasło „aseksualność”*, w: *Leksykon seksuologiczny*, s. 10.

⁷⁰ Zob. np. *Zdrowie LGBT. Przewodnik dla kadry medycznej* (R. Kowalczyk, M. Rodzinka, M. Krzystanek), s. 9, https://kph.org.pl/wp-content/uploads/2016/04/Zdrowie-LGBT-_-Przewodnik-dla-kadry-medycznej.pdf (dostęp: 21.5.2023 r.).

⁷¹ J. Kata, E. Wiśniewska, *Podstawowe pojęcia i zagadnienia związane z językiem*, w: *Zdrowie osób transpłciowych i niebinarnych* (red. B. Grabski), s. 18, https://drive.google.com/file/d/1MenJEm9qdIISbDGpM-yHpm6PSJN_yUWN/view (dostęp: 21.5.2023 r.).

⁷² K. Imieliński, S. Dulko, M. Filar, *Transpozycje płci*, s. 106; także K. Imieliński, S. Dulko, *Przekleństwo androgyne*, s. 162.

⁷³ K. Imieliński, S. Dulko, *Przekleństwo androgyne*, s. 109.

⁷⁴ Więcej na ten temat: R. Ziemińska, *Niebinarne i wielowarstwowe pojęcie płci*, s. 54–61.

⁷⁵ K. Imieliński, S. Dulko, *Przekleństwo androgyne*, s. 14.

sualnie neutralny⁷⁶. Kluczowe znaczenie dla powstawania tożsamości płciowej mają bowiem czynniki neurohormonalne w okresie życia płodowego, które prowadzą do płciowego różnicowania ośrodkowego układu nerwowego przy współudziale neuroprzekazników oraz układów enzymatycznych i metabolicznych⁷⁷. Nie da się jedynie wpływem społecznym – tj. w drodze wychowania – ukształtować ani zmodyfikować tożsamości płciowej dziecka⁷⁸. Współczesna medycyna nie dysponuje możliwościami prognozowania rozwoju identyfikacji płciowej na podstawie objawów występujących w okresie wczesnodziecięcym⁷⁹ (liczonym od narodzin do 3. r.ż.). Przyjmuje się, że około 5. r.ż. identyfikacja płciowa zostaje ukształtowana w zasadniczym zarysie⁸⁰.

Oszacowanie odsetka osób transpłciowych w populacji światowej jest niezwykle trudne. Jak zauważa zespół ekspercki Światowego Stowarzyszenia Specjalistów(-tek) do spraw Zdrowia Osób Transpłciowych w wersji siódmej Standardów opieki zdrowotnej dla osób transseksualnych, transpłciowych i różnorodnych płciowo opublikowanej w 2012 r. (SOC-7): „[n]awet gdyby badania epidemiologiczne ustaliły, że na całym świecie istnieje podobny odsetek osób transseksualnych, transpłciowych lub różnorodnych płciowo, to jest prawdopodobne, że różnice kulturowe pomiędzy różnymi krajami mogłyby mieć wpływ zarówno na behawioralną ekspresję różnych tożsamości płciowych, jak i na stopień, w jakim dysforia płciowa – niezależnie od tożsamości płciowej danej osoby – faktycznie występuje w danej populacji. O ile w większości krajów przekraczanie norm płciowych spotyka się z moralną cenzurą, a nie ze zrozumieniem, istnieją przykłady określonych kultur, w których zachowania różnorodne płciowo, np. w przypadku duchowych przywódców(-czyń), są mniej stygmatyzowane, a nawet otaczane czcią”⁸¹.

Z przytoczonych w SOC-7 wyników badań polegających na zestawieniu danych o liczbie osób zgłaszających się do klinik w celu podjęcia tranzycji medycznej w 8 krajach wynika, że częstotliwość występowania transpłciowości waha się od 1:11900 do 1:45000 dla osób dokonujących tranzycji w kierunku kobiecym oraz od 1:30400 do 1:200000 dla osób dokonujących tranzycji w kie-

⁷⁶ *Ibidem*, s. 58. Zob. też K. Imieliński, S. Dulko, M. Filar, *Transpozycje płci*, s. 51.

⁷⁷ K. Imieliński, S. Dulko, M. Filar, *Transpozycje płci*, s. 63.

⁷⁸ *Ibidem*, s. 51.

⁷⁹ *Ibidem*, s. 66.

⁸⁰ K. Imieliński, S. Dulko, *Przekleństwo androgyne*, s. 51–52; także K. Imieliński, S. Dulko, M. Filar, *Transpozycje płci*, s. 43.

⁸¹ Światowe Stowarzyszenie Specjalistów(-tek) do spraw Zdrowia Osób Transpłciowych, *Standardy opieki zdrowotnej*, s. 7.